

“Bilo je to godine devetsto i treće...”

Zlatko MATIJEVIĆ, Stjepan MATKOVIĆ, Dinko ŠOKČEVIĆ
i Stjepan LALJAK

*Bilo je to godine devetsto i treće,
Kad su našu Hrvatsku stigle nesreće.
Mađarske zastave dig'o Hédevváry,
silom hoće Hrvatsku da nam pomađari.*

Hrvatska je početak XX. stoljeća dočekala politički i teritorijalno rascjepkana unutar dualističkoga sustava Austro-Ugarske Monarhije. Banska je Hrvatska bila u ugarskom, transljajtanskom, a Istra i Dalmacija u austrijskom, cislajtanskom dijelu Monarhije. Bosansko-hercegovački Hrvati nalazili su se pod zajedničkom upravom Beča i Pešte, dvaju tadašnjih državnih središta. Dualistički sustav uspostavljen još krajem šezdesetih godina XIX. stoljeća nagodbom između austrijskih i mađarskih političkih elita, nije bio savez dviju ravnopravnih država. U samim temeljima državnog uređenja sačuvani su bitni elementi centralizma i vladarskog apsolutizma. Budući da je Austrija bila gospodarski razvijenija od Ugarske neprestano su vođene oštre rasprave o tome koja pola Monarhije ima više koristi od financijske nagodbe koja se prema slovu zakona sklapala svakih deset godina. Ništa manji problem nije bilo ni pitanje zajedničke vojske, glavnog oslonca dinastije Habsburg, u kojoj je zapovijedni jezik bio njemački. Naime, u očima mađarske političke javnosti upravo je zajednička vojska bila simbol nedostatka potpune mađarske državne neovisnosti. Činjenica da su u skladu s Austro-ugarskom nagodbom postojale i honvedske jedinice s mađarskim zapovijednim jezikom, kao što je u banskoj Hrvatskoj na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe, uspostavljeno domobranstvo, nije mijenjalo ništa na stvari. Napadaji mađarske oporbe na položaj zajedničke vojske izazvali su opću krizu dualističkog sustava. Nezadovoljstvo ojačale “državotvorne” oporbe, koja je svoj odnos s Austrijom htjela svesti samo na zajedničku osobu vladara, sve je više potkopavalo temelje starodrevne Monarhije. Kada je na Staru godinu ugarski ministar-predsjednik Kálmán Széll uspio postići rela-

* Zahvaljujemo gosp. Stjepanu Kolaku, uredniku u Dokumentarnom programu Hrvatske televizije, što nam je omogućio da tekstualni predložak za scenarij dokumentarog filma “Bilo je to godine 1903.” objavimo u ovom zborniku radova, posvećenom zbivanjima 1903. u Hrvatskoj. Autori.

tivno povoljne uvjete za Ugarsku glede produženja austro-ugarske financijske nagodbe, izgledalo je da je državna kriza prevladana. No, ona je uskoro buknila još mnogo većom žestinom kada je, u siječnju sljedeće godine, pred ugarski parlament stavljen zahtjev da se novački kontingent za zajedničku vojsku poveća za gotovo 25%. Odbijajući ovo traženje mađarska je parlamentarna oporba istupila s energičnim zahtjevima koji su u konačnici trebali dovesti do stvaranja samostalne vojske za ugarski dio Monarhije.

Ono što su mađarski vlastodršci tražili za sebe na razini zajedničke države, nisu dopuštali Hrvatskoj, koju su svim sredstvima držali u podređenom položaju. Pregovori između Ugarske i banske Hrvatske o sklapanju nove financijske nagodbe odugovlačili su se mjesecima. Naime, banska je Hrvatska 55% od svojih ukupnih prihoda bila dužna uplaćivati u zajedničku blagajnu u Budimpešti, a samo je 45% mogla zadržati za sebe. U praksi je taj postotak znao biti još mnogo nepovoljniji za Hrvatsku. Na traženje hrvatskoga Kraljevinskog odbora da se financijski odnosi između Pešte i Zagreba urede na ravnopravnoj osnovi uslijedio je, krajem veljače 1903., uvredljivi odgovor mađarskoga Kraljevinskog odbora u kome se tvrdilo da "Hrvatska ne može svojim novčanim doprinosom za zajedničke poslove udovoljavati svojim dužnostima" te da ju, zapravo, "Ugarska iz milostinje uzdržava, plaćajući za nju dugove i deficite". Bila je to teška uvreda preko koje Hrvati nisu mogli olako prijeći. Izazov je bio prevelik. Studentska mladež zagrebačkog Sveučilišta prva je digla svoj prosvjedni glas. Na skupštini održanoj 2. ožujka donešena je rezolucija u kojoj se oštro nastupilo protiv uvredljivih mađarskih tvrdnji i odlučno zahtijevalo financijsku samostalnost Hrvatske. Bio je to stvarni početak narodnog pokreta na čijem će se čelu naći oporbeni predstavnici uglavnom iz redova Napredne omladine. Pokret će snažno uzdrmati mađarsku vlast u cijeloj banskoj Hrvatskoj, gdje je došlo do demonstracija i nemira u mnogim gradovima i selima te imati odjeka ne samo u svim hrvatskim zemljama nego i u brojnim europskim i preookeanskim državama.

Najavljujući veliku javnu pučku skupštinu zakazanu za 11. ožujka u dvorani "Hrvatskog sokola" na Sveučilišnom trgu, zagrebački je oporbeni dnevnik "Obzor" ustvrdio: "Radi se o narodnoj krvi i narodnom imetku. Naš vlastiti boljitak i interes energično od nas traži da se u ovom trenutku konačno trgujemo iz mrtvih i dignemo svoj glas mirno i ozbiljno, ali odlučno protiv ponovnog izrabljivanja i novih tereta, koje nam hoće da natovare na leđa".

Zakazanog dana dvorana "Sokola" nije mogla primiti sve koji su se odazvali pozivu da prisustvuju skupštini. U masi od preko 5.000 ljudi većinu su činili pripadnici Socijal-demokratske stranke Hrvatske i Slavonije, naprednjaci, pravaši i studenti te kršćanski socijali. Prvi je uzeo riječ mladi Stjepan Radić, koji je u svom oštrom govoru naglasio da Hrvatska ima pravo na – "financijsku samostalnost". Nakon njega su govorili publicist Milan Marjanović, socijaldemokrati Vitomir Korać i Vilim Bukšeg te kršćanski socijal Hinko Sirovatka. Svi su od reda pred sakupljenom masom ljudi napadali nepravedni državni sustav i mađaronsku vladu osuđujući gospodarsko i financijsko iscrpljivanje Hrvatske u korist Mađarske. Protestirali su protiv planova o povećanju kon-

tingenta novaka te namjere da se vojsci dade isključivo mađarski nacionalni značaj. Zahtijevali su, nadalje, izbornu slobodu, slobodu tiska i udruživanja te jamstva za nepovredivost osobnih sloboda građana.

Iako su vlasti odobrile održavanje te skupštine, poduzete su brojne mjere osiguranja u slučaju neželjenoga razvoja događaja. Zagrebačko je redarstvo, zajedno sa svojim konjaništvom opkolilo "Sokolanu", a oružništvo je zaposjelo sve prilaze Gornjem gradu. Banske je dvore čuvala iznimno jaka straža.

Sljedećih nekoliko dana stanje je bilo samo relativno mirno. Svaki drugi, treći dan nastalo bi kakvo komešanje, strka, nemir i demonstriranje u većem ili manjem opsegu.

Vladi u Budimpešti nije bilo dovoljno to što je nametanje mađarskog jezika na željeznicama već mnogo puta dotada dovelo do nemilih incidenata između hrvatskih građana i željezničkih službenika, čak i prilikom kupnje obične vozne karte. Sada su odlučili poći korak dalje. U drugoj je polovici ožujka na novoj zgradi Prometne uprave kraljevskih ugarskih željeznica u Mihanovićevoj ulici u Zagrebu protuzakonito postavljen veliki pozlaćeni natpis na mađarskom jeziku – "MAGYAR KIRALY ALLAMVASUTAK" ("Mađarske kraljevske državne željeznice"). Nova je provokacija bila kap koja je prelila čašu. Povreda je hrvatskih prava bila toliko očita da je i zagrebački "Novi Srbobran", koji se nije ustručavao na svojim stranicama objavljivati ni najšovinističkije članke uperene protiv nacionalnog bića hrvatskog naroda, morao konstatirati da su mađarske vlasti napravile "grubu povredu osnovnih zemaljski zakona". I sam je ban Khuen-Héderváry bio svjestan da je provokacija s mađarskim natpisom preočita i da ne će voditi smirivanju napetog stanja u Hrvatskoj. Banova izjava da će mađarski natpis biti zamijenjen novim na kome će tekst biti napisan hrvatskim i mađarskim jezikom bio je samo još jedna dodatna provokacija. Jer, na hrvatskom je teritoriju, prema slovu važećeg zakona, bilo je mjesta samo za hrvatski jezik.

U petak, 27. ožujka, cijeli je Zagreb dao oduška svom nezadovoljstvu. Demonstracije su trajale od šest sati navečer do kasno u noć. Studentska je mladež prednjačila u iskazivanju svoga gnjeva zbog učinjene nepravde. Na zgradi Glavnog kolodvora mladići su porazbijali stakla s mađarskim natpisima nad ulazima u čekaonice i u gostionicu, sa zidova su strgli njemačke i mađarske vozne redove i konačno razbili izloge fotografija s mađarskim reklamama. Pred zgradom Prometne uprave studentima su se pridružili i građani. Demonstranti su u jedan glas izvikivali: "Abzug Mađarima i mađaronima! Živila ustavna prava, financijska samostalnost, sloboda štampe!", a bilo je i nekoliko razbijenih prozora na zgradi. Sve se to događalo u prisutnosti vojske i policije. Od zgrade Prometne uprave demonstranti su krenuli prema željezničkom kolodvoru i tamo svoj bijes iskalili na prozorskim staklima. U prvim večernjim satima demonstracije su bile najžešće. Čitav je grad bio na nogama. Situacija je bila toliko kritična da su civilne vlasti u pomoć pozvale vojsku. Dva bataljuna 16. pješačke pukovnije izašla su na ulicu, a ostala je momčad ostala u vojarni čekajući daljnje zapovijedi. Gradom su neprestano prolazili vojnički i žandarski odredi s bodo-

vima na puškama uz zaglušljivu buku bubnjeva. Oko 10 sati navečer pred zgradom režimskih "Narodnih novina" na uglu Frankopanske i Prilaza bilo je veoma burno. Mnoštvo demonstiranata žestoko je bombardiralo zgradu kamenjem te je razbijeno oko sedamdeset velikih prozorskih stakala u prizemlju i na prvom katu. Napad je trajao nešto više od 15 minuta u prisustvu oružnika koji se nisu usudili intervenirati bojeći se da ih razjarena masa ne linčuje. Sve se to odvijalo u potpunom mraku, jer su prosvjednici pogasili ili porazbijali sve plinske svjetiljke ne samo na Sveučilišnom trgu nego i u svim susjednim ulicama. Jedna skupina demonstiranata uputila se na obližnji Trg Khuena-Héderváryja gdje su poskidali i razbacali sve ploče i kućne brojeve s imenom omraženog bana. Bijesu građana nisu izmakli ni poštanski sandučići diljem grada, oličeni tradicionalnom mađarskom zelenom bojom. Te je večeri uhićeno dvadesetak osoba.

Potaknuti spontanijama reakcijama studenata i građanstva hrvatski oporbeni političari uputili su Prometnoj upravi željeznica protestni dopis u kome je stajalo: "Već nekoliko dana vlada radi velikog zlatnog mađarskog natpisa na zgradi ravnateljstva prometne uprave dosta znatna uzrujanost u Zagrebu. Natpis je na pučanstvo našega grada učinio najnepovoljniji dojam, što je već urodilo nekim demonstracijama, tako da se mora zgrada policajno čuvati. Time pokret proti tomu natpisu nije prestao, a ne odstrani li se isti, posljedice bi mogle biti nedogledne".

Sljedećeg je dana, u subotu 28. ožujka, sporni mađarski natpis bio prekriven daskama i time zaklonjen od pogleda ogorčene hrvatske javnosti, ali nije bio uklonjen. Vojska i oružništvo ostali su čuvati zgradu Prometne uprave.

Pokret protiv neželjenoga mađarskog natpisa prerastao je u akciju, barem privremenog uklanjanja, svih stranih natpisa u gradu, osobito njemačkih ("Zahnarzt", "Schuhmacher", "Rasierson" i dr). Skidanje njemačkog natpisa s gornjogradske ljekarne nije mogla spriječiti ni banova osobna intervencija. Pored mađarskih i njemačkih natpisa nisu ostali pošteđeni ni malobrojni talijanski i ruski.

U subotu je 28. ožujka u auli Sveučilišta Stjepan Radić pred okupljenim studentima održao govor o nužnosti financijske samostalnosti Hrvatske. Izašavši na stubište Sveučilišta Radić se obratio okupljenom mnoštvu, koje je gromoglasnim poklicima odobravala njegove riječi. Nakon govora Radić je bio uhićen te je nekoliko mjeseci držan u redarstvenim uzama.

Sljedećih se dana po zagrebačkim ulicama vodio pravi gerilski rat između prosvjednika s jedne strane te vojske i policije s druge.

O zagrebačkim su događajima raspravljalo i u mađarskom parlamentu. Već nakon prvih velikih antimadžarskih demonstracija mađarska je parlamentarna oporba na njih reagirala. Tako je oporbeni zastupnik Ödön Bartha tražio od premijera Szélla da se očituje o "neredima u Hrvatskoj i povredi ugarskih državnih simbola". Za Barthu nije bilo sporno da "Hrvatska čini integralni dio jedinstvenog teritorija mađarske države" te je u tom duhu optužio hrvatske prosvjednike da "namjerno grešnom rukom otvoreno kompromitiraju mađarsku državnu ideju". U nastavku izlaganja svog viđenja

zagrebačkih događaja mađarski se zastupnik oštro okomio na bana Khuena koji, prema njegovom mišljenju, nije učinio sve da bi zaštitio mađarske državne simbole. Za njega je bilo očigledno da su se protumađarske demonstracije održavale upravo tamo gdje "Jelačićev spomenik isukanom sabljom prema Mađarima pokazuje pravac onome duhu koji (Hrvati) trebaju slijediti". Bartha, zagovornik mađarske državne neovisnosti, usmjerio je konačno oštricu svoje kritike i na bečku adresu: "Izvor ovih nereda je opet u Beču kojemu je u interesu izigravati Hrvatsku protiv Ugarske svaki put, kad se Ugarska stane boriti za svoja ustavna prava".

Bečki list "Die Zeit" poslao je u Zagreb svog dopisnika da od bana Khuena dobije izjavu o proteklim događajima. Ban je svjesno umanjivao značenje nemira: "Demonstrirali su samo đaci i ulični elementi koji se mogu uvijek lako dobiti".

Događaji u Hrvatskoj pobudili su pozornost hrvatskih iseljenika u Sjedinjenim Američkim Državama. Newyorški "Narodni list" objavio je u travnju 1903. "Jednodušni protest" u ime 200.000 američkih Hrvata: "Mi američki Hrvati nećemo ostati mirni na vapaj naše djece, braće, otaca i majki iz domovine, kojim nas zovu u zajedničko kolo borbe za pravo domovine. Ako nas dijeli velika daljina, ali duh borbe jest s nami, i mi pratimo svaki korak toga junačkog pokreta za slobodu i pravo doma i roda".

Ni hrvatski iseljenici u južnoameričkim državama nisu ostali mirni na događaje u domovini. Njihova su glasila, također, donosila vijesti o borbi Hrvata za svoja pogažena prava.

Prva žrtva hrvatskoga narodnog pokreta pala je u Zaprešiću. Na tamošnjem je kolodvoru na samu Veliku subotu, 11. travnja, izvješena oko 6 sati ujutro ugarska državna zastava. Upravo je na taj dan padao mađarski državni praznik kojim se obilježavalo sankcioniranje zakona donesenih u mađarskom saboru 1848. i imenovanja prve neovisne mađarske vlade. Tek što je zastava osvanula na kolodvoru oko nje su se okupili seljaci, većinom članovi mjesnoga vatrogasnog društva, da bi ju uklonili. Vatrogasni trubljac Stjepan Jug zatrubio je na okup, a hrabra se skupina hrvatskih domoljuba uputila iz Stanišakove krčme na kolodvor. Seljak Josip Bašić skinuo je izvješenu zastavu, koju je potom Vid Mužar polio petrolejom, a Nikola Skledar Veliki zapalio. Osim zastave stradali su i svi mađarski natpisi na željezničkoj postaji, a mađarski željeznički činovnik, koji ih je prije postavljanja zastave izazivao, dobro je zapamtio teške šake hrvatskih seljaka. Ostatke spaljene zastave seljaci su odnijeli brdovečkom župniku. Na povratku, u tzv. gornjem Zaprešiću buntovne je seljake dočekala oružnička ophodnja koja je krenula za njima u potragu. Čak je devet oružnika s bodovima na puškama napalo nenaoružene seljake, koji su se branili kolcima koje su istrgnuli iz obližnjeg plota. Kad su oružnici pokušali lancima vezati snažnoga Stjepana Udžbinca, ovaj im je, iako ranjen u bedro, uspio pobjeći. Njegova sudruga Ivana Pasarića, oca dvoje malodobne djece, ustrijelio je oružnički zapovjednik hitcem iz puške. Zločin je počinjen u navodnoj samoobrani, iako je traagično stradali seljak od naoružanja imao samo svoju - lulu. Bila je to prva,

ali ne i posljednja hrvatska žrtva pala prije konačnog Khuenovog odlaska iz Hrvatske. Poginuli Pasarić pokopan je na groblju u Brdovcu. Danima nakon sprovoda njegov je grob čuvala čitava satnija vojnika iz straha da ne bi došlo do novih nemira. Već dva sata kasnije zapaljena zastava je nadomještena novom, a u Zaprešić je stigao vojnički brahij: 97 vojnika na konjima i pet časnika. Seljaci su morali snositi jednomjesečne troškove brahija, tako da je od kuće do kuće silom skupljeno više od 2000 kruna.

Istoga dana nakon spaljivanja zastave počela su masovna uhićenja. Više od dvadeset muškaraca i žena u dobi od 15 do 60 godina u lancima su sprovedeni u istražni zatvor u zagrebačkoj Petrinjskoj ulici. Seljaci su svoj čin opravdávali tvrdnjom: "Zastava je nezakonito stavljena, a mi smo je zakonito skinuli!". Državni se odvjetnik nije na to obazirao nego je tražio dugogodišnje zatvorske kazne za sudionike nemira u Zaprešiću. Seljake su na sudu branili tada najugledniji hrvatski odvjetnici, oporbeni prvaci i zastupnici u hrvatskom Saboru: dr. Josip Frank, dr. Hinko Hinković i dr. Marijan Derenčin. Svojim odvjetničkim znanjem i umješnošću uspjeli su dokazati svu apsurdnost optužbe, ali je sud optuženima ipak izrekao kazne teške tamnice u trajanju i do dvije godine. Lepoglava je dobila svoje nove stanovnike.

Dok su osuđeni Zaprešićanci čamili u tamnici, njihovi su sumješteni pokazala da se nisu dali zaplašiti nasiljem državnih vlasti. Na rođendan cara i kralja Franje Josipa I., 18. kolovoza, na zaprešićkom je kolodvoru ponovno osvanula omražena zastava koju su čuvali naoružani vojnici. Prosvjedi su završili novim prolijevanjem hrvatske krvi. Pored Ivana Pasarića sada su u grob legli i njegovi sumješteni Josip Beluhan i Vid Čekulja-Noršić. Na sprovodu je novih zaprešićkih žrtava govorio Stjepan Radić i sam donedavni uznik i žrtva khuenovskog sistema.

Nakon što se saznalo za tragičnu smrt Ivana Pasarića u Zagrebu su obnovljene demonstracije svom žestinom. Gradonačelnik Mošinski je bio prisiljen zatražiti od vlade da drži vojsku u pripravnosti, jer "ne vjeruje da bi se inače mogao održati red u gradu".

Dne 16. travnja demonstranti su usprkos poduzetih mjera sigurnosti uspjeli doći do Glavnog kolodvora. Nakon kraćega prosvjednog govora i povika "Dolje s mađarskim gospodstvom!" i "Abzug Mađari!" počeo je novi napad na kolodvor, pravo bombardiranje kamenjem: "Kao tanad iz stotine pušaka letjelo je ono prema ogromnim prozorima pročelja". Velike staklene plohe pucale su, lomile se i uz jezivi zvuk stropoštavale na zemlju. Demolirane su bile kancelarije, polupani brzoglavni aparati, a sa svim tim i mađarski natpisi, ispisani na staklu. Razbijen je srednji dio pročelja i istočno krilo zgrade. Zapadno su krilo demonstranti poštedjeli iz obzira prema putnicima. Kada je policija došla na kolodvor već je sve bilo gotovo. Ni demonstranata više nije bilo. Jedan stariji pandur mogao je svoga pretpostavljenog kratko izvijestiti: "Molim pokorno – sve je polupano".

Dva dana kasnije demonstrantima se ukazala prilika da napadnu bansku kočiju pred Glavnim kolodvorom. Luksuzna kočija s lakajima došla je oko 9 sati uvečer na željezničku stanicu da poveze Khuena koji se bio vratio iz

Budimpešte, gdje je podnio izvješće o stanju u Hrvatskoj. Na kočiji su porazbijana stakla i svjetiljke te se presvijetli ban morao odvesti u svoju gornjogradsku rezidenciju u običnom fijakeru i to posve kriomice da ga ne napadnu nezadovoljnici.

Nakon što je bilo prošlo već gotovo dva mjeseca od izbijanja demonstracija u Zagrebu, sva trinaestorica oporbenih zastupnika, među kojima su se isticali Erazmo Barčić, dr. Marijan Derenčin, dr. Josip Frank, dr. August Harambašić i Grga Tuškan, uputili su banu Khuenu pismo, koje je 20. travnja u Saboru pročitao tadašnji frankovački zastupnik dr. Mile Starčević. U pismu su oporbeni političari optužili bana za protekle događaje: "Preuzvišeni gospodine bane! Javno stanje u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, stojeći pod odgovornom upravom Vaše Preuzvišenosti, postaje sve žalosnije i ozbiljnije; opće nezadovoljstvo, a i ogorčenost probija sve više i sve izrazitije na površinu, a vladavina Vaše Preuzvišenosti nalazi protiv tih pojava samo jedan lijek: policiju i oružništvo, kojim je postigla samo taj posljedak da se pune zatvori, plijene novine, određuju izgoni i proljeva krv građana".

Kada je 30. travnja u zagrebačkoj župnoj crkvi sv. Marka održana misa zadušnica za ubijenog Ivana Pasarića ponovno je došlo do demonstracija. U njima su ovaj puta glavnu ulogu imale Zagrepčanke, od kojih su neke bile i uhićene.

Kada su krajem travnja uslijedila masovna uhićenja sudionika u zagrebačkim demonstracijama, Milan Marjanović, pripadnik Napredne omladine, našao je utočište u susjednoj Sloveniji. Našavši se izvan domašaja Khuenove policije, on je u Ljubljani, početkom svibnja, počeo tiskati i u velikim količinama razasijati u Hrvatsku svoje glasovite "Baselske" proglose na narod, potpisane po nepostojećem "Zboru narodne obrane". U jednom je proglassu Marjanović obznanio "prijeki sud" nad "hajdučkim vođom" banom Khuenom i njegovom "vladajućom klikom krvopija" u Hrvatskoj, pozivajući "sve svjesne, ne samo Hrvate, nego i ljude koji do čovječega dostojanstva nešto drže, da stave taj izmet pred narodnu optužbu i da ga po propisima o prijekom sudu [...] najbezobzirnije kazne". "Baselski" su proglassi izazvali veliku paniku među pristašama režima, a navodno su uplašili i samoga bana.

Tijekom demonstracija održanih 20. svibnja znatan se broj prosvjednika sklonio u zgradu Sveučilišta. U svom nemoćnom bijesu policija je provalila i u obližnji ženski samostan, vjerujući da će u njemu pronaći demonstrante. Nakon blamaže s pretragom samostana, policija je pretražila Sveučilište, ali ni tu nije pronašla prosvjednike koji su na vrijeme, uz pomoć rodoljubnih časnih sestara i njihovih ljestava, pobjegli preko dvorišta samostana u susjedne ulice. Umjesto pobjeglih demonstranata uhićeni su studenti zatečeni na predavanjima i pod jakom stražom sprovedeni u zatvor. Iz solidarnosti sa sveučilištarcima i rektor Klaić je otišao do "crvene lampe".

Na Duhove i Duhovski ponedjeljak, 31. svibnja i 1. lipnja, demonstracije su po svojoj žestini dosegle vrhunac. Policija je tada po prvi put uportijebila i vatreno oružje. Uz oružništvo i redarstvo morala je stupiti u akciju i čitava posada stajaće vojske u Zagrebu. Povod demonstracijama bio je dolazak mađarskih oporbenih zastupnika u Zagreb.

Kada se Dalmacijom proširila netočna vijest da je Khuenov prijeki sud dao objesiti 20 Hrvata kao odmazdu za skidanje mađarskih natpisa, došlo je do velikih demonstracija i prosvjeda te skupljanja novčanih priloga za obitelji stradalih rodoljuba. Hrvatski zastupnici Dalmacije u Carevinskom vijeću u Beči, predvođeni dr. Antom Trumbićem i don Jurajem Biankinijem, odlučili su pred carem i kraljem Franjom Josipom I. dići svoj glas protiv mađarskog nasilja u banskoj Hrvatskoj. Nakon što je bila odbijena njihova molba da budu primljeni kod vladara, odlučili su izdati manifest na "Civilizovani svijet" u kome se zahtijevalo da se Hrvatskoj "ne krati građanska sloboda i ustavnost, koje vladaju u ostalom svijetu".

Događaji u banskoj Hrvatskoj imali su veliki odjek i u Istri. Tamošnji su Hrvati odlučno manifestirali svoju solidarnost s Hrvatima u Banovini. Hrvatska nacionalna svijest u Istri došla je do izražaja kao nikada ranije.

Na grubo razračunavanje redarstva s prosvjednicima na zagrebačkim ulicama, uslijedio je odgovor – Khuena treba maknuti: živa ili mrtva! Na njega su tih dana, navodno, pripremana tri atentata. Demonstracije i okupljanje građana na ulicama bili su izlika i štafaža za urotničke osnove. Terorom se odgovorilo na teror. U svibnju se, navodno, našlo nekoliko odvažnih ljudi, njih pedesetak, koji su htjeli neovisno od žrtava provaliti u banske dvore i uloviti Khuena. No, zbog prerano započetih demonstracija u Donjem gradu morali su odustati od svog nauma. Drugi pokušaj atentata na hrvatskog bana trebao je uslijediti nakon paljenja drvenoga paviljona i baraka na sajmištu u istočnom dijelu grada i velikog skladišta drva iza Južnog kolodvora. Istodobno je trebalo provaliti u plinaru i zatvoriti sve pipce kako bi cijeli grad ostao bez svjetla. U času kad bi buknu požar trebalo je dići uzbunu velikim zvonima s tornja katedrale sv. Stjepana. Od toga smjelo zamišljenog plana ostvarena je samo jedna točka – paljenje paviljona na sajmištu. Nova se prilika ukazala za vrijeme održavanja Tijelovske procesije. Opća situacija, izgled i tijek procesije, na kojoj je Khuen sudjelovao po službenoj dužnosti, ostavljali su dojam da su i vlasti i sam ban očekivali atentat. Policija i vojska dobili su pojačanje čak iz Maribora. Banovom sudjelovanju na crkvenoj procesiji pridavao se nužan oprez. Ujutro ga je pred njegovim dvorima na Gornjem gradu dočekao čitav ulanski eskadron da ga otprati pred prvostolnicu. Procesija se odvijala uz veliku vojničku, policijsku i oružničku asistenciju. Između povorke i gledatelja protegao se jaki kordon vojske i policajaca. U procesiji prvi iza baldahina stupao je Khuen između dva reda vojnika. Kod svakog oltara, postavljenog na ulicama, stajalo je po dvadestak vojnika. Iza vojnika su stajali stražari pješaci, a nešto dalje ispred procesije stražari na konjima. Naokolo po ispražnjenim prostorima šetali su policajci, redarstveni službenici i doušnici. Procesija je prolazila kroz jaku stražu, a ban je bio zaštićen sa svih strana. Ipak, vidjelo se da mu nije bilo lako, jer je neprestano "mijenjao boje na licu" i nervozno se okretao. Ako se tada i namjeravalo izvesti atentat to nije bilo lako izvedivo. Moguće je da su se atentatori pokolebali pred neočekivanom oružanom silom. Ipak, bilo je bačeno nekoliko jaja, a na Zrinjevcu je prsnulo nekoliko "žabica", što je izazvalo izvjesnu paniku među građanstvom. Tijelovska je pro-

cesija okončana jakim pljuskom, što je banu omogućilo da se oslobodi mučne situacije. Možda mu je kiša doista spasila život?

Nekoliko dana kasnije Zagrebom se proširila vijest da je ban "pao na više", tj. Khuen je prestao biti hrvatski ban, ali je zato postao predsjednik ugarske vlade. U trenutku dok je omraženi ban zauvijek napuštao Hrvatsku u podravskom selu Kunovcu dogodilo se teško krvoproliće.

U svibnju i lipnju 1903. u Podravini je ključalo kao u grotlu. Nemiri su se redali od Vinice zapadno od Varaždina pa na istok sve do Đurđevca, Kalinovca i Pitomače. Osobito je nemirno bilo u tadašnjem kotaru Ludbreg. Seljaci iz Kunovca i Kuzminca otvoreno su se, početkom lipnja, suprotstavili postavljanju mađarske zastave u svojim mjestima. Neposredni povod za seljačku pobunu bio je proglas o uvođenju prijekog suda na području Ludbrega. Općinski blagajnik iz Rasinja, Aleksandar Novak, trebao je proglasiti prijeki sud u Subotici, Kunovcu i Pustakovcu. Došavši u Kunovac da i tu izvjesi proglas o banovoj naredbi o prijekom sudu naišao je na otpor Martina Balaška koji nije dopuštao da se na njegovu kuću išta izvjesi. Uplašen negodovanjem seljaka Novak je prestao lijepiti proglose te je napustio Kunovac. Sljedećeg je dana oružnički stražmeštar Drakulić saopćio brahijalnom povjereniku u Rasinju Josipu pl. Mihaloviću da je u Kunovcu izbila buna. Prema zapovijedi kotarske oblasti u Ludbregu, brahijalni je povjerenik 25. lipnja trebao proglasiti prijeki sud u Kunovcu. Uz asistenciju 24 vojnika proglas je izvješten na krčmu Ivana Kreuzera. Već sljedećeg dana Mihalović je morao ponovno doći u Kunovac, jer je u njemu zbog proglašenja prijekog suda izbila pobuna. Vojnici i oružnici pokušavali su umiriti seljake uvjeravajući ih da im provođenje banove zapovijedi ne će "ništa škoditi", no u tome nisu imali uspjeha. Uzbuđeni mještani prijetili su smrću svakome tko bi htio izvjesiti proglas o prijekom sudu. Da bi rastjerali okupljenu masu oružnici su počeli uhićivati najglasnije, ali je upravo to izazvalo još veće negodovanje i dovelo do krvoprolića. Okruženi razjarenim mještanima Kunovca oružnici i vojnici otvorili su vatru iz svojih pušaka. Ispalivši 20 hitaca na mjestu su usmrtili petoricu Kunovčana: Jakoba i Josipa Gregurina, Izidora Hanžeka, Miju Bebeka i Martina Balaška. Četiri dana kasnije od zadobivenih je rana u koprivničkoj bolnici preminuo Ignac Petran. Nekoliko je seljaka i seljanki bilo ranjeno.

Kraljevsko državno tužiteljstvo u Varaždinu podiglo je optužnicu protiv Antuna Balaška, koga se držalo glavnim podstrekačem pobune i još petnaestak Kunovčana te ih osudilo na razne vremenske kazne.

Dolazak novog bana Teodora grofa Pejačevića nije bitnije promijenio teško stanje u Hrvatskoj – Khuen je otišao, khuenovština je ostala.

Literatura (izbor):

Vaso BOGDANOV, *Hrvatski narodni pokret 1903/4*, Zagreb, 1961.;

Franjo BUNTAK, "Demonstracije na zagrebačkim ulicama u proljeće 1903. godine", u: *Iz starog i novog Zagreba*, Zagreb, 1963., 177-236;

Ivan ČIZMIĆ, *Hrvati u životu Sjedinjenih Američkih Država. Doprinos u ekonomskom, političkom i kulturnom životu*, Zagreb, 1982.;

I. ČIZMIĆ, “Odjeci skupštinskog pokreta u Hrvatskoj 1903. među američkim Hrvatima”, u: *Pro historia croatica*, Zbornik uz 70. obljetnicu života Dragutina Pavličevića, Zagreb, 1/2002., 277-287;

Mladen DEBELJAK, “Bilo je to godine ‘903 ...”, *Brdovečki zbornik 2003.*, Zaprješić, 2003, 187-189;

Marjan DIKLIĆ, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar, 1998.;

Dragutin FELETAR, *Povijest Kunovca - U povodu 90. obljetnice Kunovečke bune*, Kunovec - Koprivnica, 1993/94.;

D. FELETAR, *Dva seljačka bunta (Kunovečka buna 1903. i krvavi međimurski studeni 1918.godine)*, Čakovec, 1973.;

Tereza GANZA-ARAS, *Politika “novog kursa” dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split, 1992.;

Péter HANÁK (ur.), *Povijest Mađarske*, Zagreb, 1995.;

Josip HORVAT, *Politička povijest Hrvatske*, Prvi dio, Zagreb, 1989.;

A. HRIBAR, *Jugoslavenska politika Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara*, Zagreb, 1929.;

Gordana KRIVOKAPIĆ, “Skupštinski pokret i politička aktivnost srpske samostalne stranke u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1903-1904. godine”, *Radovi*, Zagreb, 1989., vol. 22, 95-111;

Iso KRŠNJAVI, *Zapisci iza kulisa hrvatske politike*, Knjiga prva, Zagreb, 1986.;

Stjepan LALJAK, *Novo dvori. Od Jelačića bana do naših dana*, Zaprješić, 1991.;

S. LALJAK, *Sto godina vatrogastva u Zaprješiću. Dobrovoljno vatrogasno društvo Zaprješić 1901-2001.*, Zaprješić, 2001.;

S. LALJAK, “Bilo je to godine devetsto i treće. Stogodišnjica Hrvatskog pokreta 1903.”, *Brdovečki zbornik 2003.*, Zaprješić, 2003., 172-186;

Rene LOVRENČIĆ, *Geneza politike “novog kursa”*, Zagreb, 1972.;

Trpimir MACAN, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1999.;

Milan MARJANOVIĆ, *Hrvatski pokret - Opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903.*, I.-II, Dubrovnik, 1903.-1904.

Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001.;

Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatke*, Zagreb, 2000.;

Jaroslav ŠIDAK, Mirjana GROSS, Igor KARAMAN i Dragovan ŠEPIĆ, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914.*, Zagreb, 1968.;

Ivo PERIĆ, *Ante Trumbić na dalmatinskom političkom poprištu*, Split, 1984.;

I. PERIĆ, *Stjepan Radić 1871.-1928.*, Zagreb, 2003.;

Ivo PETRINOVIĆ, *Ante Trumbić. Politička shvaćanja i djelovanje*, Zagreb, 1986.;

Marija SCHNEIDER, "Događaji u Zaprešiću 1903. godine prema dokumentima, novinskim izvještajima i u sjećanjima suvremenika", *Istoriski pregled*, Beograd, 1/1954., br. 4, 36-46;

Ante TRUMBIĆ, *Suton Austro-Ugarske i Riječka rezolucija*, Zagreb, 1936.;

Erich ZÖLLNER i Therese SCHÜSSEL, *Povijest Austrije*, Zagreb, 1997.;

xxx, *Glasovi strane štampe o pokretu u Hrvatskoj godine 1903.*, Rijeka, 1903.